

УДК 338.5:378

В.І. Островецький

ЕКОНОМІЧНІ ІНСТРУМЕНТИ АДАПТАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ДО РИНКОВИХ УМОВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

У статті розкрито окремі напрями адаптації діяльності вищих навчальних закладів України до ринкових умов господарювання. Визначено значущі елементи, які потребують особливої уваги в процесі підготовки пропозицій, спрямованих на розширення можливостей навчальної установи пристосуватися до змін зовнішнього середовища.

In the article is considered some aspects of the adaptation of the higher educational institutions of Ukraine to the market economic conditions, determined significant areas that require special attention in the preparation of proposals for the empowerment of educational institutions to adapt to environmental changes.

Ключові слова: вища освіта України, вищі навчальні заклади, адаптація до ринкових умов господарювання, підприємницькі структури, органи державного регулювання.

Key words: higher education in Ukraine, higher education institution, adapting to market conditions of management, business organizations, regulatory agencies.

У процесі трансформаційних перетворень, яких зазнала соціально-економічна система України з моменту набуття незалежності, навчальні заклади України стикнулися з низкою проблем інституціонального та організаційно-економічного характеру. Трансформація, переформатування та поглиблення зовнішніх і внутрішніх економічних зв'язків, розвиток та переорієнтація продуктивних сил в економіці України, їх міграція, зокрема, в межах країни та видів економічної діяльності обумовлює постійне оновлення переліку вимог, які висувуються до системи вищої освіти України щодо кадрового забезпечення економіки.

Проблемам управління соціально-економічними системами різного рівня, системою освіти зокрема, а також аналізу інструментарію управління навчальною установою в умовах змін соціально-економічної ситуації присвячені праці видатних зарубіжних та вітчизняних учених, а саме: Альтбаха Ф.Дж., Андрющенко В.П., Бока Д., Грищенко І.М., Згуровського М.З., Іцковіца Г., Каленюк І.С., Кларка Б.Р., Лоранжа П., Лугового В.І., Мазаракі А.А., Портера М., Романовського О.О., Сальмі Дж., Степка М.Ф., Шульгіної Л.М. та інших. У наукових працях, що висвітлюють проблеми розвитку вищої освіти, обґрунтовуються європейські ідеї університету, визначаються особливості формування інституціональних умов функціонування системи вищої освіти як генератора суспільних цінностей, розглядаються питання управління та розвитку вищих навчальних закладів, їх місця і ролі у суспільстві та соціально-економічних трансформаціях, у тому числі щодо спроможності системи вищої освіти ефективно реалізувати концепцію «суспільства знань» [1; 2; 3; 4]. Розкриваються ідеї академічного капіталізму та університетського підприємництва, аналізується та оцінюється їх вплив

на розвиток держави і суспільства [5; 6; 7; 8]. Водночас питанням адаптації діяльності вищих навчальних закладів до ринкових умов господарювання, які характеризуються постійними змінами ринкової кон'юнктури, супроводжуються втручаннями з боку державних регуляторів, приділяється недостатньо уваги. Загострення конкурентної боротьби між провайдерами освітніх послуг за споживачів освітньої продукції, впровадження інноваційних форм і технологій навчання, інтеграційні процеси обумовлюють актуальність досліджень питань адаптивності організаційно-економічного механізму діяльності вищих навчальних закладів.

Метою даної статті є аналіз потенційних можливостей щодо вдосконалення економічних інструментів адаптації вищих навчальних закладів України до ринкових умов господарювання.

Економічні інструменти мають деякі переваги над іншими інструментами, оскільки містять у собі стимули, що призводять до змін щодо вищої освіти як у середовищі споживачів освітніх послуг, так і у виробників освітньої продукції – вищих навчальних закладів. Економічні інструменти забезпечують та сприяють зростанню грошових надходжень у систему вищої освіти України, дозволяють ефективно здійснювати фінансові корегування як на етапі формування, так і в процесі виконання бюджету вищого навчального закладу, а також прогнозування його фінансово-економічного становища на середньострокову перспективу. Крім того, економічні інструменти сприяють формуванню у їх користувачів необхідних пріоритетів у досягненні загальних цілей та завдань системи вищої освіти із найменшими витратами для суспільства. Для ефективного використання економічні інструменти мають бути забезпечені відповідними нормативами, такими як вартість навчання одного студента впродовж навчального періоду, кількість студентів на одного викладача, рівень оплати праці професорсько-викладацького складу, а також постійним адміністративним моніторингом та наявністю можливостей щодо оперативного впровадження заходів і мір регуляторного характеру із загальною організаційною координацією. Вважається, що економічні інструменти найбільш ефективні в застосуванні у комплексі з іншими елементами управління організаційно-економічним механізмом функціонування вищого навчального закладу. Серед основних економічних інструментів управління та розвитку освітньої діяльності, що застосовуються в Україні, передусім слід виділити фінансування системи вищих навчальних закладів із бюджетів України відповідного рівні, забезпечення раціонального його розподілу, а також формування вартості освітніх послуг, що надаються на платній основі.

Питання розвитку економічних інструментів адаптації вищих навчальних закладів до ринкових умов господарювання мають системний та комплексний характер, оскільки система вищої освіти України в процесі свого функціонування стосується практично усіх сфер життєдіяльності суспільства. Забезпечуючи інтелектуальну основу прискорення розвитку економічної системи, система вищої освіти створює умови для розвитку та реалізації інтелектуального потенціалу України, проведення цілеспрямованої політики у забезпеченні використання досягнень вітчизняної та світової науки і техніки для задоволення соціальних, економічних, культурних та інших потреб суспільства. До того ж розвиток вищої освіти України, її модернізація та системне оновлення є необхідною умовою для формування інноваційної економіки, забезпечення

прискореного економічного зростання та соціально-економічного розвитку країни. У зв'язку з цим питання модернізації системи вищої освіти України, у тому числі на основі оптимізації мережі вищих навчальних закладів, з урахуванням регіональних особливостей, удосконалення змісту та технологій викладання освітніх програм, забезпечення їх адаптації до змін у соціально-економічному середовищі мають знаходитися серед основних пріоритетів державної економічної політики України.

Вважається, що термін «адаптація» у наукову лексику ввів Ж.-Б. Ламарком, який пов'язував еволюційні зміни окремих організмів із зовнішнім середовищем [9]. В економіці адаптацію розглядають як пристосування економічної системи та її окремих елементів, суб'єктів, найманих працівників до змін умов виробництва, праці, обміну, життя. Адаптація навчального закладу до змін соціально-економічного середовища має досягатися, передусім, на основі поліпшення структури, змісту та якості освітніх послуг, впровадження прогресивних технологій навчання, оновлення матеріально-технічної бази та управлінських технологій, збереження їх функціональних та економічних характеристик. Серед адаптивних заходів управління навчальною установою можна виділити: забезпечення маневреності економічними, кадровими та іншими ресурсами; зближення інтересів адміністрації та працівників; зниження витратності надання освітніх послуг; впровадження заходів щодо нарощування прибутковості (рентабельності) виробництва та реалізації супутніх товарів (робіт, послуг); розробки і впровадження схем управління дебіторською та кредиторською заборгованістю; оптимізацію витрат на обслуговування матеріально-технічної бази, її системне оновлення, поліпшення та поточний ремонт. Однак впровадження будь-яких адаптивних форм та способів управління навчальною установою передбачає відповідне фінансове забезпечення щодо їх реалізації. Отже, питання стосовно підвищення адаптивності організаційно-економічного механізму вищого навчального закладу доцільно розглядати у площині залучення додаткових фінансових ресурсів, збереження існуючої дохідної бази бюджету навчальної установи, економії витрат та забезпечення їх цільового і результативного використання.

Одним із основних питань, що виникають у процесі модернізації відносин у системі вищої освіти, є питання фінансового забезпечення. У науковій літературі виокремлено декілька тисяч різних модифікацій моделей фінансування вищих навчальних закладів. Різняться вони між собою умовами організації та виділення фінансового забезпечення залежно від рівня автономії навчальних закладів, відбору студентів, отримувача фінансування тощо [10]. Проте загальною характеристикою практично всіх схем фінансування освітньої діяльності є те, що основним інвестором у розвиток людського капіталу у більшості країн світу залишається держава. Так, наприклад, у Великій Британії [11], Канаді [12], Німеччині [13] та інших розвинених країнах державне фінансування вищої освіти є основним джерелом фінансового забезпечення освітньої діяльності.

Відповідно до законодавства України фінансування вищих навчальних закладів державної та комунальної форм власності здійснюється за рахунок коштів Державного бюджету України та бюджетів органів місцевого самоврядування України. Законодавством України дозволяється фінансування вищих навчальних закладів незалежно від форм власності за рахунок залучення додаткових джерел фінансування із подальшим

спрямуванням цих фінансових ресурсів на оплату праці та матеріальне стимулювання своїх працівників. Платні послуги можуть надаватися як у сфері освітньої діяльності, так і при виконання науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт. За даними Державної служби статистики України, на рівні 80 % фінансування освітньої діяльності здійснюється із бюджетів України різного рівня [14]. Частка видатків на фінансування вищої освіти коливається у межах 2 % ВВП та 6 % загальної суми видатків зведеного бюджету України [15]. Обсяги фінансування вищої освіти України із бюджетів України всіх рівнів упродовж сталого періоду стабільно коливаються у межах 29–31 % виділених бюджетних коштів на фінансування освіти в цілому [15].

Україна має розгалужену та потужну систему вищих навчальних закладів I–IV рівнів акредитації, яка зазнала певного скорочення у результаті нещодавніх політичних подій. Однак при цьому спостерігається тенденція до поступового скорочення вартості основних засобів підприємств сфери освіти у загальній сумі вартості основних засобів України. За останні десять років частка основних засобів підприємств сфери освіти за даними Державної служби статистики України скоротилася майже у п'ять разів. Ступінь зносу основних засобів підприємств освіти перевищує 60 % [15]. У структурі оборотних активів підприємств сфери освіти понад 50 % складає дебіторська заборгованість. Грошові кошти складають на рівні 30 %, порівняно із середнім показником по Україні 6–7 % [15]. Привертає увагу критично низький рівень поточних фінансових інвестицій у структурі оборотних активів підприємств сфери освіти – 1,7 %, порівняно із середнім показником по економіці України 8,9 % [15]. Значно нижчим за середній показник по Україні у структурі оборотних коштів підприємств сфери освіти складають оборотні активи в запасах товарно-матеріальних цінностей. Переважна частина валової доданої вартості, понад 90 %, що створюється у системі освіти, формується за рахунок оплати праці найманих працівників [15]. У той час як в середньому по економіці України оплата праці найманих працівників формує дві третини загальної суми валової доданої вартості України. В умовах, коли основна маса фінансового ресурсу спрямовується на матеріальне забезпечення працівників сфери освіти, традиційно залишаються поза увагою такі питання, як нарощування дослідницького потенціалу вищих навчальних закладів на основі оновлення та модернізації парку основних засобів, фінансування науково-дослідних робіт. Такі економічні пропорції, а також їх динаміка, сигналізує про наявність негативних тенденцій до зменшення джерел фінансування заходів щодо оновлення парку основних засобів підприємств сфери освіти, системного заміщення морально та фізично застарілого навчально-виробничого обладнання та устаткування, його поліпшення і модернізації.

Впродовж останніх років (з 2005 по 2013 рік) в Україні спостерігається поступова зміна пропорцій кількості студентів за джерелами фінансування у напрямі зростання частки студентів, що навчаються у ВНЗ за рахунок коштів держави, та відповідного зменшення частки студентів, що здобувають вищу освіту за рахунок приватних джерел фінансування. За даними Державної служби статистики України, порівняно із 2005/2006 навчальним роком, кількість студентів, що навчається за рахунок Державного бюджету України, у 2013/2014 навчальному році скоротилася на 65,8 тис. осіб, або на 7 % (табл. 1). Кількість студентів, що навчаються за рахунок коштів бюджетів органів місцевого самоврядування, за цей період зросла на 11,6 тис. осіб,

або на 13,8 %. Протягом періоду, за який здійснюється аналіз, кількість студентів, що навчаються за рахунок коштів фізичних осіб, скоротилася на 591 тис. осіб, або на 35,5 %. При цьому загальна чисельність студентів, що навчаються у ВНЗ I–IV рівнів акредитації, скоротилася за останні дев'ять років на 656,5 тис. осіб, або на 24,2 %.

Таблиця 1

Чисельність студентів у ВНЗ України I–IV рівнів акредитації
за джерелами фінансування, тис. осіб [16]

	2005 р.	2013 р.	Темп росту, % (3/2*100%)	Відхилення (+,-) (3-2)
1	2	3	4	5
Всього студентів, тис. осіб	2709,2	2052,7	75,8	-656,5
у т.ч. навчаються за рахунок				
державного бюджету	940,6	874,8	93,0	-65,8
місцевих бюджетів	84,2	95,8	113,8	11,6
органів державної влади, юридичних осіб	19,5	8,2	42,0	-11,3
фізичних осіб	1665,0	1073,9	64,5	-591,0

Слід відмітити, що впродовж останніх років в Україні спостерігається тенденція до поступового зменшення кількості навчальних закладів на фоні випереджального скорочення кількості споживачів освітніх послуг у системі вищої освіти України. Індекс споживчих цін на освітні послуги впродовж сталого періоду на 3–5 відсоткових пункти випереджає середній показник індексу споживчих цін на товари і послуги України [15]. Середня заробітна плата викладачів на 18–20 % нижче за відповідний показник по економіці України в цілому [16]. Питома вага витрат вищого навчального закладу на здійснення освітньої діяльності складає приблизно 85–87 % їх сукупного обсягу. Середньорічна вартість навчання одного студента у вищих навчальних закладах I–IV рівнів акредитації України складає на рівні 1,3 тис. доларів США. У той час як у країнах ОЕСР середньорічна вартість навчання коливається на рівні 13–14 тис. доларів США [17].

Означені тенденції розвитку ринку освітніх послуг України, а саме скорочення кількості споживачів освітніх послуг, що навчаються за рахунок фізичних осіб, незадовільний стан інфраструктури системи вищої освіти, а також наявність певних дисбалансів у програмах підготовки фахівців із потребами ринку праці обумовлюють необхідність розробки заходів щодо оновлення та вдосконалення організаційно-економічних умов функціонування вищих навчальних закладів України. Серед основних напрямів такої роботи необхідно виділити подальший розвиток університетського підприємництва, підвищення якості виробництва та споживання освітніх послуг, впровадження механізмів залучення інвестиційних ресурсів у систему вищої освіти, системного оновлення навчально-методичного забезпечення та матеріальної бази підприємств сфери вищої освіти в Україні. Здійснення впроваджень щодо оновлення операційної та іншої діяльності вищих навчальних закладів України потребує відповідного фінансового забезпечення, у тому числі щодо перепідготовки та підвищення кваліфікації науково-педагогічних кадрів,

модернізації, поліпшення виробництва та придбання сучасного навчально-виробничого обладнання, ремонту існуючих та будівництва нових навчальних площ. У зв'язку з цим, з метою сприяння адаптації вищих навчальних закладів до ринкових умов господарювання, необхідно вдосконалювати існуючі, а також розробляти і впроваджувати нові економічні інструменти управління та стимулювання розвитку системи вищої освіти України, у тому числі в частині нарощування обсягів державного фінансування освітньої діяльності, збалансування вартості навчання із його суспільною цінністю та вимогами економічної системи, розвитку різних форм залучення ВНЗ фінансових ресурсів (освітнє кредитування, державно-приватне партнерство тощо).

Значний потенціал щодо нарощування можливостей фінансування державою системи вищої освіти України знаходиться у частині зміцнення державних фінансів на основі розширення бази оподаткування та вдосконалення справляння окремих податків (зборів, обов'язкових платежів). Резерв у мобілізації державою додаткових фінансових ресурсів знаходиться у сфері оподаткування виробництва та реалізації підакцизних товарів. В умовах уповільнення темпів зростання доданої вартості в окремих секторах економіки спостерігається збільшення обсягів виробництва тютюнової та лікеро-горілчаної продукції. Означене дає підстави розробляти пропозиції щодо підвищення ставок акцизного податку на ці види товарної продукції, оскільки, крім іншого, ставки акцизного податку в Україні є значно нижчими ніж, наприклад, у країнах Європейського Союзу, які, до речі, мають стабільний тренд до зростання.

У рамках розробки та впровадження заходів щодо покращення податкового адміністрування доцільно розглянути можливість створення інституту паспортизації податкових пільг, у яких платники податків – пільговики – зазначатимуть обсяги наданих пільг та напрями використання фінансового ресурсу, що лишається у їх розпорядженні в результаті використання права на пільгове оподаткування. При цьому обов'язковим напрямом витрачання накопичених ресурсів слід визначити фінансування заходів з освіти, у тому числі підвищення кваліфікації працівників підприємств, що отримують пільги з оподаткування.

У частині зміцнення дохідної бази бюджетів органів місцевого самоврядування, враховуючи розширення їх можливостей щодо фінансування розвитку освітньої діяльності, доцільно розглянути можливість залишати в їх розпорядженні частину податку на прибуток підприємств. Водночас варто переглянути нормативи визначення обсягів податкових зобов'язань платників податків по податку на нерухомість у напрямі зменшення неоподаткованого мінімуму, а також запровадити індексацію ставок фіксованого сільськогосподарського податку в залежності від динаміки ціни реалізації сільськогосподарської продукції, тим самим – посилити фіскальну та регулюючу функції цього податку.

Означені новації дозволять суттєво зміцнити дохідну базу бюджетів органів місцевого самоврядування та зняти певну напруженість у системі міжбюджетних трансфертів, переорієнтувати її на розвиток депресивних територій на основі створення додаткових можливостей щодо здійснення державних капітальних вкладень у розвиток інфраструктури соціального призначення, у тому числі сфери освіти, а також підвищити роль органів місцевого самоврядування у реалізації основних завдань щодо розвитку науки та науково-технічної діяльності в Україні.

Незадовільний стан інвестиційної активності у сфері вищої освіти, що обумовлює уповільнення розвитку парку основних засобів для виробництва та реалізації освітніх послуг, а також підприємництва у вищих навчальних закладах, звужує можливості для ефективного розвитку вищих навчальних закладів України. За таких умов актуальності набуває розробка та впровадження прогресивних методів фінансування освітньої діяльності на основі впровадження на загальнодержавному рівні єдиної уніфікованої моделі фінансування вищого навчального закладу, яка складатиметься із таких компонентів: 1) фінансове забезпечення навчання одного студента; 2) стипендіальне забезпечення з розрахунку на одного студента на грантовій (конкурсній) основі; 3) розвиток інфраструктури (навчально-виробничого обладнання, устаткування, бібліотечного фонду тощо); 4) фінансового забезпечення науково-дослідної діяльності викладачів, студентів, аспірантів, докторантів.

З метою вирішення питання щодо скорочення обсягів дебіторської та кредиторської заборгованості підприємств сфери освіти, сприяння поліпшенню фінансово-економічних умов здійснення освітньої діяльності, доцільно внести зміни до Податкового кодексу України, в рамках яких запровадити касовий спосіб визначення дати виникнення податкових зобов'язань за всіма господарськими операціями, що здійснюють вищі навчальні заклади незалежно від форми власності та рівня акредитації по основних загальнодержавних податках (ПДВ, податок на прибуток підприємств) із одночасною розробкою та впровадженням заходів щодо нарощування інвестиційної складової видаткової частини бюджетів освітніх установ.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що виявлені тенденції розвитку ринку освітніх послуг та системи вищої освіти України дозволяють їх характеризувати як достатньо стабільними, проте із наміченою тенденцією до поступового скорочення споживачів освітніх послуг у майбутньому, а також наявністю низки проблем організаційно-економічного характеру, у тому числі хронічної нестачі фінансових ресурсів для забезпечення ефективного розвитку навчальних установ на основі системного оновлення та модернізації парку основних засобів виробництва. За таких умов, першочерговими постають питання щодо забезпечення організаційно-економічної стійкості вищих навчальних закладів, стимулювання їх подальшого розвитку. У зв'язку з цим, з метою підвищення адаптаційних можливостей вищих навчальних закладів України на основі збереження їх цілісності та стимулювання подальшого ефективного розвитку доцільно розглянути можливість удосконалення окремих економічних інструментів управління навчальними установами, затвердивши на загальнодержавному рівні: удосконалений порядок формування вартості освітніх послуг на основі впровадження механізму визначення мінімального та максимального значення їх вартості, а також забезпечення його збалансування із механізмом бюджетного фінансування освітньої діяльності; заходи щодо стимулювання залучення додаткових фінансових ресурсів у сферу вищої освіти на основі механізму державно-приватного партнерства, розвитку форм та методів кредитування та субсидювання освітньої діяльності, державного зокрема, розгляду доцільності впровадження ваучерних схем фінансування освіти, удосконалення податкового законодавства в частині надання додаткових пільг закладам освіти на різні види діяльності, а також студентам та їх спонсорам (родини, підприємства тощо); мінімальний розмір середньої заробітної плати працівників вищих

навчальних закладів на рівні вищому, ніж середня заробітна плата по економіці України в цілому, принаймні на 10–15 відсоткових пунктів.

1. Дорога к академическому совершенству: Становление исследовательских университетов / под ред. Ф. Дж. Альтбаха, Д. Салми; пер. с англ. — М.: Издательство «Весь Мир», 2012 — 403 с.; 2. Грищенко *І.М.* Професійна освіта в системі економічних досліджень: монографія / *І.М.* Грищенко. — К.: Грамота, 2014. — 384 с.; 3. *Стелко М.Ф.* Деякі проблеми та шляхи модернізації системи вищої освіти та післядипломної освіти України в сучасних соціально-економічних умовах / Вища освіта України: Теоретичний та науково-методичний часопис. — № 1. — Додаток 1: Наука і вища освіта. — К., 2014. — 256 с.; 4. *Каленюк І.С.* Развитие высшего образования и экономика знаний / *І.С.* Каленюк, *О.В.* Куклин. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Новое знание, 2014. — 383 с.; 5. *Бок Д.* Университеты в условиях рынка. Коммерциализация высшего образования [Текст] / пер. с англ. *С. Карпа*; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». — М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2012. — 224 с.; 6. *Романовський О.О.* Феномен підприємництва в університетах світу: монографія / *О.О.* Романовський. — Вінниця: Нова Книга, 2012. — 504 с.; 7. *Кларк Б.Р.* Создание предпринимательских университетов: организационные направления трансформации [Текст] / пер. с англ. *А. Смирнова*; Гос. ун-т — Высшая школа экономики. — М.: Изд. дом гос. ун-та Высшей школы экономики, 2011. — 240 с.; 8. Университет исследовательского и предпринимательского типа: европейский опыт для Молдовы, России и Украины. Научно-практическое издание / кол. авторов: Андрощук Геннадий, Бодюл Татьяна, Бутник-Сиверский Александр, Виеру Лилиана, Гаугаш Петру, Губернюк Лариса, Ильченко Владимир, Жуков Владимир, Кашпжицки Дариуш, Мошнягул Наталья, Муравьев Александр, Недилько Сергей, Ожегальска-Трубальска Юстына, Орлюк Елена, Рыжов Николай, Твердохлеб Ирина, Тирон Штефан, Тур Анжелина, Хищенко Олег, Хоменко Ольга, Цыбулев Павел, Шестопалов Михаил; рук. авт. коллектива *О.А. Хищенко*. — К.: Общество с ограниченной ответственностью «Т. А. Т. ГРУП», — 2011. — 346 с.; 9. *Ламарк Ж.-Б.* Философия зоологии [Текст]: Т. 1 / *Ж.-Б. Ламарк*. — М.; Л.: Биомедгиз, 1935. — 330 с.; 10. Модели финансирования вузов: анализ и оценка / Под. ред. *С.А. Белякова*. — М.: Технопечать, 2005. — 274 с.; 11. *Келли У.* Роль высших учебных заведений в экономическом развитии Великобритании / *У. Келли*, *Д. Маклин*, *Й. Макникол* // Экономика образования. — 2006. — № 6. — С. 80–83; 12. *Балицкая И.В.* Образование в современной Канаде: монография / *И.В. Балицкая*, *Л.В. Волосович*, *И.И. Майорова*. — Южно-Сахалинск: СахГУ, 2010. — 124 с.; 13. *Якунин В.И.* Образование как фактор экономического развития: монография / *В.И. Якунин*, *С.С. Сулакшин*, *В.Э. Багдасарян*, *М.С. Нетесова*. — М.: Научный эксперт, 2008. — 104 с.; 14. Національні рахунки освіти України у 2008–2010 роках: Статистичний бюллетень [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України. — 2012 р. — Режим доступу: ukrstat.gov.ua; 15. Державна служба статистики України. — 2014 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: ukrstat.gov.ua; 16. Україна у цифрах у 2012 році. Статистичний збірник / Державна статистична служба України, 2013. — 249 с.; 17. Education at a Glance 2013: OECD Indicators, OECD Publishing. OECD (2013) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dx.doi.org/10.1787/eag-2013-en>.